

УДК 811.161.3'42(043.3)

СТРУКТУРНО-СМЫСЛОВАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ РЕТРОСПЕКЦИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ В. В. ГНИЛОМЁДОВА

В. П. ДИГАДЮК¹⁾

¹⁾Мозырский государственный педагогический университет им. И. П. Шамякина,
ул. Студенческая, 28, 247760, г. Мозырь, Беларусь

Представлены результаты исследования категории ретроспекции на материале художественной прозы В. В. Гниломёдова. Определены особенности ее типобразования на основе способа введения ретроспективного плана в сюжет произведения. Выявлены приемы репрезентации композиционно-текстовой ретроспекции (номинация ретроспективных событий, информационное дополнение фактов, сопоставление и сравнение событий, непосредственная актуализация прошлых событий, формирование причинно-следственных связей). Квалифицированы и систематизированы маркеры категории времени, к которым относятся лексические единицы времени, формы причастий, типы сложноподчиненных предложений, конструкции с синтаксической неполнотой и эллипсисом, присоединительные конструкции, интертекстуальные включения. Представлены пространственно-временная композиция художественных произведений автора и маркеры актуализации сюжетно-текстовой ретроспекции (лексемы с ретроспективной семантикой и со значением времени). Особенности репрезентации сюжетно-текстовой ретроспекции являются реализация событий в одном временном пространстве с ретроспективными экскурсами, наличие основной ретроспективной сюжетной линии в рамках базового времени, ретроспективная взаимозависимость между романами-трилогиями. Актуальность данной темы обусловлена ее принадлежностью к такому современному направлению филологии, как лингвистика текста, а также необходимостью комплексного анализа категории ретроспекции в белорусском языкознании. Результаты работы могут быть использованы при изучении проблем дифференциации и интерпретации категорий художественного текста.

Ключевые слова: категория ретроспекции; темпоральность; форма дисконтинуума; художественное время; композиционно-текстовая ретроспекция; сюжетно-текстовая ретроспекция; языковые средства.

СТРУКТУРНА-СЭНСАВАЯ АРГАНІЗАЦЫЯ РЭТРАСПЕКЦЫЇ Ў МАСТАЦКАЙ ПРОЗЕ У. В. ГНІЛАМЁДАВА

В. П. ДЗІГАДЗЮК^{1*}

^{1*}Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна,
вул. Студэнцкая, 28, 247760, г. Мазырь, Беларусь

Прадстаўлены вынікі даследавання катэгорыі рэтрэспекцыі на матэрыяле мастацкай прозы У. В. Гніламёдава. Вызначаны асаблівасці яе тыпаўтварэння на аснове спосабу ўвядзення рэтрэспектыўнага плана ў сюжэт твора. Выяўлены прыёмы рэпрэзентацыі кампазіцыйна-тэкставай рэтрэспекцыі (намінацыя рэтрэспектыўных падзей, інфармацыйнае дапаўненне фактаў, супастаўленне і параўнанне падзей, прамая актуалізацыя мінулых падзей, фарміраванне прычынна-выніковых адносін). Кваліфікаваны і сістэматызаваны маркеры катэгорыі часу, што ўключаюць лексічныя адзінкі часу, формы дзееспрыметнікаў, віды складаных сказаў, канструкцыі з сінтаксічнай

Образец цитирования:

Дзігадзюк В.П. Структурна-сэнсавае арганізацыя рэтрэспекцыі ў мастацкай прозе У. В. Гніламёдава. *Журнал Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2023;1:100–108. <https://doi.org/10.33581/2521-6775-2023-1-100-108>

For citation:

Digadyuk VP. Structural and semantic organisation of retrospection in the prose of V. V. Gnilomedov. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2023;1:100–108. Belarusian. <https://doi.org/10.33581/2521-6775-2023-1-100-108>

Автор:

Валентина Павловна Дигадыук – преподаватель кафедры иностранных языков и методики преподавания иностранных языков филологического факультета.

Author:

Valentsina P. Digadyuk, lecturer at the department of foreign languages and methods of teaching of foreign languages, faculty of philology. valya.digadyuk@mail.ru

непаўнотой і эліпсісам, далучальныя канструкцыі, інтэртэкставыя ўключэнні. Прадстаўлены кампазіцыя часовай прасторы мастацкіх твораў аўтара і маркёры актуалізацыі сюжэтна-тэкставай рэтраспекцыі (лексемы з рэтраспектыўнай семантыкай і са значэннем часу). Асаблівасцямі рэпрэзентацыі сюжэтна-тэкставай рэтраспекцыі з'яўляюцца рэалізацыя падзей у адной часовай прасторы з рэтраспектыўнымі экскурсамі, наяўнасць асноўнай рэтраспектыўнай сюжэтнай лініі ўнутры базіснага часу, рэтраспектыўная ўзаемаабумоўленасць паміж раманамі-трылогіямі. Актуальнасць гэтай тэмы абумоўлена прыналежнасцю яе да такога сучаснага напрамку філалогіі, як лінгвістыка тэксту, а таксама неабходнасцю комплекснага і ўсебаковага аналізу катэгорыі рэтраспекцыі ў беларускім мовознаўстве. Вынікі працы могуць быць выкарыстаны пры вывучэнні праблем дыферэнцыяцыі і інтэрпрэтацыі катэгорыі мастацкага тэксту.

Ключавыя словы: катэгорыя рэтраспекцыі; тэмпаральнасць; форма дыскантынуума; мастацкі час; кампазіцыйна-тэкставая рэтраспекцыя; сюжэтна-тэкставая рэтраспекцыя; моўныя сродкі.

STRUCTURAL AND SEMANTIC ORGANISATION OF RETROSPECTION IN THE PROSE OF V. V. GNILOMEDOV

V. P. DIGADYUK^a

^a*Mozyr State Pedagogical University named after I. P. Shamyakin,
28 Studenckaja Street, Mazyr 247760, Belarus*

The article presents the results of a study of the category of retrospection based on the material of V. V. Gnilomedov's fiction. The features of its typification are determined based on the method of introducing a retrospective plan into the plot of the work. The methods of representation of compositional-textual retrospection are revealed, such as nomination of retrospective events, information addition of facts, comparison of events, method of direct actualisation of past events, cause-and-effect relations. Markers of the category of time are qualified and systematised, including lexical units of time, forms of participles, types of complex sentences, connective constructions, constructions with syntactic incompleteness and ellipsis, intertext inclusions. The peculiarity of the representation of textual plot retrospection is the realisation of events in the same time space with retrospective excursions, the presence of the main retrospective storyline within the base time, as well as the retrospective interdependence between the novels-trilogies. The relevance of this topic is due to its belonging to the modern direction – the linguistics of the text, as well as the need for a comprehensive analysis of the category of retrospection in Belarusian linguistics. The results of the work done can be used in studying the problems of differentiation and interpretation of categories of literary text.

Keywords: category of retrospection; temporality; form of discontinuum; fiction time; compositional and textual retrospection; text plot retrospection; linguistic means.

Уводзіны

Праблема тэкставых катэгорыі, спосабаў іх рэалізацыі з улікам жанру і віду тэксту актыўна вывучаецца на працягу апошніх дзесяцігоддзяў. Даследаванні катэгорыі мастацкага твора на аснове метадалагічных прынцыпаў розных напрамкаў і школ унеслі значны ўклад у распрацоўку пытання пра катэгорыі праспекцыі і рэтраспекцыі.

Асноўнымі прынцыпамі структурных метадаў і прыёмаў з'яўляюцца сістэмнасць, структурнасць і іманентнасць, аднак тэндэнцыя да ўпарадкавання тэкставых катэгорыі дазволіла трансфармаваць названую тэарэтычную базу ў метадалогію мадэлявання часавых адносін у мастацкім тэксце [1; 2], выявіць структурную парадыгму значэнняў часу [3; 4] і пабудаваць асацыятыўны рад спосабаў і сродкаў рэпрэзентацыі праспекцыі і рэтраспекцыі [5].

У парадыгме дадзенай тэорыі былі выяўлены характэрныя рысы мастацкага часу (мнагамернасць, рознанакіраванасць, бесперапыннасць і дыскрэтнасць, суб'ектыўнасць, нелінейнасць), што істотна адрознівае яго ад граматычнага часу [6–8]. Акрамя таго, мадэляванне мастацкага часу абумоўлена сюжэтна-кампазіцыйнымі асаблівасцямі твора, а таксама наяўнасцю розных часавых вымярэнняў. Так, на думку Н. С. Валгінай, «...катэгорыя часу ў мастацкім тэксце ўскладнена двухпланавасцю – часам апавядання і часам падзеі. Таму часавыя зрухі цалкам заканамерныя»¹ [6, с. 138].

¹Тут і далей пераклад наш. – В. Д.

Тэарэтычная база катэгарыяльна-сэнсавага падыходу да вывучэння тэксту грунтвалася на вызначэнні тэкставых катэгорый рознага парадку, атаясамліванні граматычных катэгорый і катэгорый мастацкага тэксту [9–11]. Напрыклад, З. Я. Тураева разглядае катэгорыю мастацкага часу як аб’яднанне некалькіх часавых сістэм (аб’ектыўны час, суб’ектыўны час аўтара, чытача, эстэтычны і граматычны час) [12].

Аднак І. Р. Гальперын пад граматычным аспектам разумее абагульняльны клас форм, які выражае пэўнае граматычнае паняцце. Праспекцыя і рэтраспекцыя разглядаюцца як формы дыскантынума, што праяўляюцца ў якасці «“перадыху” ў бегу лінейнага разгортвання тэксту» і выконваюць кампазіцыйную функцыю [11, с. 105]. Іншай думкі прытрымліваецца Ю. М. Глушкова, якая вылучае праспекцыю і рэтраспекцыю як самастойныя тэкставыя катэгорыі [13]. Між тым Л. М. Фёдарова сцвярджае, што тэкставая катэгорыя рэтраспекцыі не толькі выконвае інфармацыйную функцыю, але і ў некаторых выпадках з’яўляецца асноўнай лініяй апавядання [14]. Звычайна такая рэтраспектыўная прастора характэрна для твораў-успамінаў (напрыклад, для рамана У. В. Гніламёдава «Уліс з Прускі» [15]). Назіранні паказваюць, што ні адзін мастацкі твор не абыходзіцца без рэтраспектыўных адсылак.

Тэарэтычныя асновы семантычнага лінгвістычнага напрамку складаюцца з такіх паняццяў, як экспліцытная і імпліцытная маркіроўка праспекцыі і рэтраспекцыі, план выражэння і план зместу праспектыўнай і рэтраспектыўнай прасторы. У рамках семантычнай школы пытанне пра катэгорыю часу даследавалася на глыбінным і паверхневым узроўнях. У выражэнні дадзеных аспектаў некаторыя навукоўцы (Л. М. Фёдарова [14], Н. У. Брускова [16], Я. А. Чыгоўская-Назарава [17]) адрозніваюць кампазіцыйна-тэкставую (затэкставую) і адсылачную (унутрытэкставую) рэтраспекцыю адносна пазіцыі падзеі ў мастацкім творы. Глыбінны (сэнсава-змястоўны) узровень адлюстроўвае кампазіцыйна-тэкставую рэтраспекцыю, пад якой маецца на ўвазе частка рэтраспектыўнага тэксту, што выводзіць чытача за межы асноўнага плана зместу тэкстаў. Іншымі словамі, гэты ўзровень складаецца з даных, якія раней не былі заяўлены (змястоўна-фактуальная інфармацыя), аднак яны ўплываюць на змястоўна-канцэптуальную інфармацыю. У сувязі з гэтым можа назірацца перапляценне двух відаў рэтраспекцыі.

На паверхневым (кампазіцыйна-структурным) узроўні разглядаецца адсылачная рэтраспекцыя, або рэтраспектыўная спасылка, якая дзейнічае ўнутры сюжэта паралельна з развіццём апавядання, служыць для пераакцэнтацыі раней дадзенай інфармацыі і набывае першараднае значэнне [17].

Нягледзячы на тое што айчынныя мовазнаўцы прысвяцілі значную колькасць навуковых прац даследаванню катэгорыі рэтраспекцыі, вынікі аналізу гэтай катэгорыі носяць фрагментарны характар. У адзінкавых публікацыях, заснаваных на вывучэнні беларускамоўнага матэрыялу, асветлены толькі асобныя аспекты катэгорыі рэтраспекцыі ў мастацкім творы (часавы кантынум [18; 19], прыёмы рэтраспекцыі [20], метадалагічныя прынцыпы праспекцыі і рэтраспекцыі ў прозе У. В. Гніламёдава і сістэматызацыі сродкаў рэпрэзентацыі катэгорыі [21]).

Проза У. В. Гніламёдава выклікае цікавасць у даследчыкаў мовы мастацкага твора. Так, на сённяшні дзень была даследавана тэма этнічных стэрэатыпаў рускіх у рамана «Расія» [22], прааналізаваны вобраз беларуса ў рамана «Уліс з Прускі» [23], а таксама вылучаны жанрава-стылёвыя характарыстыкі твораў пісьменніка [24]. Аднак катэгорыя рэтраспекцыі ў прозе У. В. Гніламёдава практычна не вывучалася, таму падобнае даследаванне паўстае новым і актуальным. Цыкл раманаў «Уліс з Прускі» [15], «Расія» [25], «Вяртанне» [26], «Вайна» [27], «Пасля вайны» [28] прысвечаны апісанню быту, жыццёвых выпрабаванняў, якія выпалі на долю жыхароў Заходняй Беларусі ў пачатку і сярэдзіне ХХ ст. Складаная арганізацыя часовай прасторы гэтых тэкстаў прыводзіць да неабходнасці яе кваліфікацыі, класіфікацыі і сістэматызацыі.

Як бачна, катэгорыя рэтраспекцыі актыўна даследавалася ў сучасным мовазнаўстве, аднак застаюцца пытанні, якія патрабуюць больш грунтоўнага іх вывучэння. У сувязі з гэтым мэты артыкула – вызначэнне тыпаў рэтраспекцыі, выяўленне прыёмаў і маркёраў рэтраспектыўнага плана ў творах У. В. Гніламёдава.

Вынікі і іх абмеркаванне

Для вызначэння тыпаў рэтраспекцыі ўпершыню былі выкарыстаны метадалагічныя прынцыпы лінгвістыкі тэксту, а таксама прааналізаваны сюжэтна-кампазіцыйныя асаблівасці мастацкага твора. На аснове гэтых параметраў была вылучана кампазіцыйна-тэкставая і сюжэтна-тэкставая рэтраспекцыя.

Кваліфікацыйным параметрам упарадкавання катэгорыі рэтраспекцыі ў прозе У. В. Гніламёдава выступаюць яе шырокі рэпрэзентатыўны дыяпазон і сюжэтна-кампазіцыйныя асаблівасці твораў пісьменніка, што дазваляе выдзеліць адпаведныя тыпы, прыёмы і маркёры катэгорыі рэтраспекцыі.

Асаблівасцю кампазіцыйна-тэкставай рэтраспекцыі з’яўляецца пазасюжэтны спосаб увядзення рэтраспектыўнай інфармацыі. З улікам аднакампанентнага складу кампазіцыйна-тэкставай рэтраспекцыі і спецыфікі маркіроўкі былі акрэслены прыёмы яе рэпрэзентацыі (намінацыя рэтраспектыўных падзей, інфармацыйнае дапаўненне фактаў, супастаўленне і параўнанне падзей, прамая актуалізацыя мінулых

падзей, фарміраванне прычынна-выніковых адносін). Кампазіцыйна-тэкставая рэтраспекцыя будзеца з дапамогай экспліцытных і імпліцытных сродкаў у межах слова, словазлучэння, сказа, складанага сінтаксічнага цэлага.

Інфармацыйна-дапаўняльная рэтраспекцыя ўводзіцца ў сюжэт твора як дадатковая інфармацыя з мінулага, якая ўдакладняе рэтраспектыўны час, маркіраваны базавымі сродкамі. Рэпрэзентацыя інфармацыйна-дапаўняльнай рэтраспекцыі ажыццяўляецца з дапамогай моўных сродкаў розных узроўняў.

Найбольш пашыранымі маркёрамі кампазіцыйна-тэкставай рэтраспекцыі выступаюць прыслоўі часу: *Настаўнік тлумачыў: «Гэта цэлая гісторыя. Некалі² быў тут дужы народ – яцвягі. Пабілі яго крыжакі. Мы толькі невялічкі асколачак, што застаўся ад гэтых людзей»³* [15, с. 29].

Да моўных сродкаў рэпрэзентацыі рэтраспекцыі адносіцца часціца *бывала* (другі раз, раней, здаралася так), якая паказвае нерэгулярнасць дзеянняў, што паўтараюцца ў мінулым: *У жыцці, праўда, асабліва ў такім, як у яго, усялякае бывае. Бывала і ў яго, здараліся нават казусы. Вось як надаўна. Каб хто іншы сказаў – не наверыў бы* [25, с. 21]. У такіх структурах часам назіраецца ўзмацненне рэтраспектыўнай семантыкі часціцы лексічнымі адзінкамі часу ў *маладосці, у старасці*, якія таксама суадносяцца з дзеяннямі ў мінулым.

Змена часовай паслядоўнасці падзей можа экспліцытна маркіравацца з дапамогай дзеепрыметніка прошлага часу з паясняльнымі словамі: *У гародчыку цвілі познія кветкі – вяргіні, пасаджаныя Марыляй* [15, с. 8].

Структурная арганізацыя рэтраспектыўных частак з'яўляецца разнастайнай. Значна пашырана рэалізацыя рэтраспектыўнай прасторы ў структуры складаных сказаў розных тыпаў, напрыклад у складаназалежным сказе з даданай азначальнай часткай: *Глянүү у бок саду. Здзічэлі, мусіць, тыя дзве яблыні і грушка, што садзілі некалі з дзедам Кірылам* [25, с. 4].

Рэтраспектыўны план можа маркіравацца з дапамогай сінтаксічнага далучэння, пры гэтым структуры, што ўказваюць на тэмпаральны план, могуць размяшчацца як у далучальнай, так і далучаемай частцы: *У дзвях стаяў Павал Гальяш. Яго пухлы хлапечы твар свяціўся радаснай усмешкай. Сябрукі як-ніяк. У прускаўскай школе разам вучыліся* [15, с. 36].

У якасці маркёраў рэтраспектыўнай прасторы шырока ўжываюцца структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі. Да іх адносяцца няпоўныя («А я [Лявонка] думаў, што, можа, не прыйдзе...» – «Дурненькі... Хіба я [Ганна] магла? Чакала, пакуль пойдзе [Трахім]. Пайшоў некуды ў карты гуляць. У карчму, пэўна...» [26, с. 48]), эліптычныя (*Штрыкман прысеў на зэдлік і пакруціў галавой: «Бач, пабралі ахвоту любіцца. Калі б такое раней, дык маглі б і каменнямі пабіць»* [15, с. 31]) канструкцыі. Сэнсавае выдзяленне экспліцытна выражаных акалічнасцей часу дазваляе праецыраваць падзеі ў мінулае.

Цікавымі падаюцца факты маркіроўкі рэтраспектыўнага плана з дапамогай інтэртэкставых уключэнняў, якія структурна аформлены як устаўныя канструкцыі (*Усе, апроч дзяўчат, на чарзе вытілі на кілішку за вяртанне і сталі закусваць капустай з грыбамі (Тоня з Фядоркай улетку назбіралі, маці – насушыла)* [26, с. 8]) або як пераказ чужога тэксту (*У цыганоў такое здараецца спрадвеку. Піхта стаў казаць яе гісторыю. Аднойчы ноччу знянацку, калі яна ішла з вёскі да сваіх, на яе накінуліся, схавілі і павезлі, і яна вымушана была выйсці замуж за чужога цыгана. Сам барон гэта ўхваліў: загадваў голас прыроды, бо ў табары ўсе перарадніліся і трэба была свежая кроў* [15, с. 89]). Гэтыя лексічныя адзінкі экспліцытна падводзяць да пераходу ў рэтраспектыўны план.

Зрэдку рэтраспектыўная прастора можа фарміравацца на аснове супастаўлення падзей, рэпрэзентацыя якіх ажыццяўляецца з дапамогай лексем *раней – цяпер*: «*Мяняецца, кажу, свет, – паўтарыў Кірыла, – толькі я пакуль што не магу ўцяміць, у які бок... [Некалі былі людзі здаровыя – усю зіму хадзілі з голай грудзінай і нічога!] А цяпер... Не ўспее вецер павеяць, а ўжо хворы»⁴* [15, с. 35]. Пераход у прастору мінулага ажыццяўляецца на аснове супастаўлення зместу канструкцыі, выражанай мастацкім цяперашнім часам (*А цяпер... Не ўспее вецер павеяць, а ўжо хворы*), і зместу рэтраспектыўна маркіраванай часткі (*Некалі былі людзі здаровыя...*).

Рэтраспектыўны план на аснове супастаўлення маркіруецца прыслоўямі часу: «*Як там Піліпко? – спытаў Каленік у Пятра. – Ці піша што?»* [«*Калісьці пісаў, што самахода хоча купіць, каб на службу ездзіць*], *а цяпер нешта перастаў пісаць»* [26, с. 75].

Фактычная рэтраспекцыя можа ажыццяўляцца на аснове параўнання падзей. Для рэпрэзентацыі рэтраспектыўнай прасторы параўнання падзей выкарыстоўваюцца розныя лексіка-граматычныя сродкі, напрыклад колькасна-іменныя спалучэнні: *У сенях і ў хаце аднак пахла не так, [як калісьці, калі тут жылі яны – Кужалі. Знік водар зёлкаў, якія некалі збірала і сушыла Марыля, развешваючы па сценах],*

²Паўтлусты курсіў у цытатах наш. – В. Д.

³Прыклады прыводзяцца з захаваннем моўных асаблівасцей арыгінала.

⁴У артыкуле часткі цытат узяты ў квадратныя дужкі для размежавання кантэкстаў, якія звязаны паміж сабой падзеяй.

замест іх усталяваўся пах кавальскага жалеззя, якое валялася па кутках. Але ўсё тая ж гліняная падлога, даўно не беленая, шэрыя сцены, падбітая дошкамі столь [25, с. 5].

Між тым фактычная рэтраспекцыя прамой актуалізацыі мінулых падзей рэпрэзентуецца з дапамогай лексічных адзінак рэтраспектыўнага значэння з семай 'памяць': *Дзіўны гэты Леў Талстой: граху не баіцца! Успомніўся раптам Казімір Лышчынскі, які ўкрыўдзіў Бога, і гэта каштавала яму жыцця. А той стары «Катэхзіс» Іасафата? Дзе праўда? Хто мае рацыю?* [15, с. 60].

Экспліцытнымі маркёрамі рэтраспекцыі выступаюць дзеяслоў рэтраспектыўнай семантыкі *помніць* і яго сінонімы *ўспамінаць, прыпамінаць, напамінаць, узгадаць*: *Страшна было і Лявонку. Ён успомніў, як едучы некалі з дзедам Кірылам у Камянец, на Бабіцкай гары іх разам з возам раптам падняло ўверх, да самых сонечных промняў* [15, с. 129].

Неабходна адзначыць, што лексічныя адзінкі рэтраспектыўнага значэння ў большасці размешчаны ў пачатку рэтраспектыўнай структуры: *Часцяком з сумнай, але прыемнай усмешкай успамінаў* [Лявонка], *як маці некалі ў святы перамые кошык картопляў, навыкалувае «вочкі», яшчэ раз перамые – нажом чысціць неяк не выпадала, – патрэ на тарцы, дадасць крыху грэчкай мукі і паробіць аладкі. А потым тья аладкі на капуснае лісце ды ў печ* [15, с. 187]. Аднак бываюць выпадкі, калі маркёры рэтраспекцыі знаходзяцца ў канцы складанага сінтаксічнага цэлага або фрагмента тэксту: *Успомніўся выпадак з дзяцінства. Нейк ён прынёс Кастантаму кошык свежых грыбоў, якіх назбіраў у Бярэзіне. Грыбы добрыя – адны баравікі ды падасінавікі. Думаў, заплаціць капейчыну якую. Кастанты глянуў на кошык і ажно языком зацмокаў. Але ўголос сказаў: «Песляччо!» Гэтак у Прусцы казалі на старыя, раскіслыя грыбы. <...> Усё гэта ўсплыло ў памяці, калі ён пераступіў парог ураднікавага дома* [15, с. 120].

Такім чынам, фактычная рэтраспекцыя прамой актуалізацыі мінулых падзей рэалізуецца з дапамогай лексічных адзінак, якія сэнсава звязаны з прасторай мінулага.

Фактычная каўзальная рэтраспекцыя рэпрэзентуецца на аснове каўзальных адносін. Рэтраспектыўная частка змяшчае прычыну ажыццяўлення або нерэалізацыі дзеянняў, падзей сучаснасці. Маркёрам мінулых падзей у адносінах да папярэдняга выказвання выступаюць прыслоўі часу: *Лявонка стараўся не глядзець на Трахімку, быў злы на яго. Учора вечарам ён пайшоў на луг па дзядзькавага каня і ніяк не мог яго знайсці. Спачатку палічыў, што конь дзядзькі Хведара яшчэ не паспеў прывыкнуць да яго* [15, с. 77]. Рэтраспектыўны план змяшчае прычыну ажыццяўлення падзей папярэдняга выказвання, якое выступае ўмоўнай кропкай адліку.

Каўзальная рэтраспекцыя набывае форму розных відаў складаных сказаў, напрыклад камбінаваных: *Акрамя таго, ён [Кірыла] прыкметна накульгваў на левую нагу: у дзяцінстве паслізнуўся на лёдзе і ўпаў, пасля таго левая нага ў росце крыху адстала ад правай* [15, с. 19]. У пераважнай большасці адсыл у мінулае ажыццяўляецца ўнутры блокаў з бяззлучнікавай сувяззю на аснове прычынна-выніковых адносін: *Пры гасцінцы, побач з царквою, стаяла карчма, і ногі Міхаля неяк самі сабой павялі яго туды. Хоць кажучы, што чужая бяда людзям за вяселле, але раптам што добрае пачуе. Цяпер той карчмы даўно ўжо няма – казакі спалілі яе пры адступленні рускай арміі яшчэ ў чэрвені 1915 года* [15, с. 50].

На ўзроўні складанага сінтаксічнага цэлага маркёрам часовай прасторы мінулага выступае далучэнне. Так, рэтраспекцыя рэалізуецца ў структуры далучальнай канструкцыі, суадноснай з членам сказа: *«У вокнах вазоны з кветкамі – герань. Відаць праз да палавіны замерзлыя шыбы. Цішыня. І Курціка не відно. Не дачакаўся. Столькі часу...»* [26, с. 4].

У творах У. В. Гніламёдава назіраецца сюжэтна-тэкставая рэтраспекцыя. Сутнасць гэтага паняцця заключаецца ў тым, што рэпрэзентацыя рэтраспектыўнай прасторы разглядаецца на ўзроўні тэксту на аснове яго супастаўлення з базісным часам.

Раманы «Валошкі на мяжы», «Вяртанне», «Расія», «Вайна» характарызуюцца лінейным сюжэтам і кампазіцыяй. Іншы раз мастацкі тэкст засноўваецца на апавяданні рэтраспектыўнага характару, гэта значыць асноўная лінія сюжэта звязана з падзеямі мінулага. Пераход у іншую часавую прастору ажыццяўляецца з дапамогай розных лексіка-граматычных сродкаў. Лексічныя адзінкі, якія з'яўляюцца рэтраспектыўнымі паводле сэнсу, выражаюцца экспліцытна і падрыхтоўваюць чытача да змены ў часавым кантэксце. Яскравым прыкладам выступае раман У. В. Гніламёдава «Уліс з Прускі», у якім апавядальнік, пачынаючы твор успамінамі з дзяцінства, ад 3-й асобы знаёміць чытачоў з цэнтральным вобразам-персанажам, Лявонкам: *Чым даўжэй ён жыў, тым часцей успамінаў той выпадак, у самым дзяцінстве, на прускаўскай вуліцы. Тады ён быў яшчэ не Лявонам, а Лявонкам – падлеткам, што нядаўна толькі скончыў вясковую школу. Стаяў канец жніўня, але дрэвы ўжо паспелі пажыцець, і на зямлю нячутна, па адным, ападала лісце. Ля калодзежа, насупраць старой дзедавай хаты, што знаходзілася якраз пасярэдзіне вёскі, тоўпіліся мужчыны і, як звычайна, пра штосьці гаманілі* [15, с. 1]. Часцей за ўсё такія маркёры з'яўляюцца ініцыятарамі пераходу да асноўнай часткі мастацкага тэксту, якая знаходзіцца ў рэтраспектыўнай прасторы. Разам з тым пры падобных пераходах у мінулае форма асобы апавядання застаецца нязменнай.

Мастацкія творы У. В. Гніламёдава могуць адразу пачынацца з адсылам у мінулую часавую прастору. Часта ў якасці паказчыка рэтраспектыўнага сюжэта выкарыстоўваюцца лексіка-граматычныя адзінкі: *У тое лета пад Прускай час ад часу з'яўляліся нейкія, невядома чые, самалёты* [27, с. 3]; *У тым жа сорак чацвёртым, адразу пасля вызвалення, недзе ў жніўні, невядома адкуль з'явіліся цыганы* [28, с. 4]. Асноўны рэтраспектыўны корпус тэкстаструктур уведзіцца пры дапамозе ўказальных займеннікаў, якія ўскосна накіроўваюць у мінулую прастору.

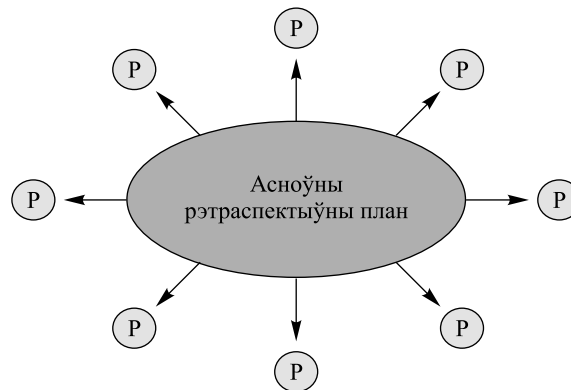
Такім чынам, кампазіцыю часовай прасторы мастацкага твора можна прадставіць графічна. Зачын апавядання вызначаецца ў адной часовай прасторы, а асноўны сюжэт – у іншай, рэтраспектыўнай (мал. 1). Такая тэмпаральная структура твораў характэрна для рамана У. В. Гніламёдава «Уліс з Прускі».

Некаторыя мастацкія творы характарызуюцца адной часовай плоскасцю з мноствам унутраных рэтраспектыўных планаў (мал. 2). Такая арганізацыя часовай тэкставай прасторы назіраецца ў раманах У. В. Гніламёдава «Вайна», «Пасля вайны».

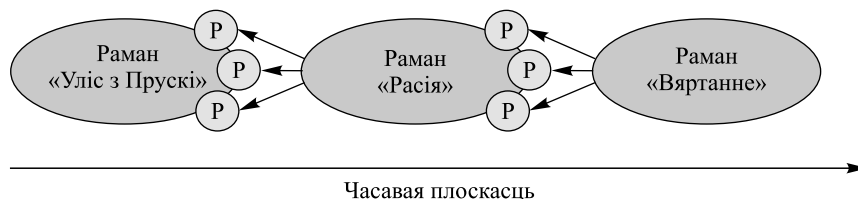
Мал. 1. Кампазіцыйная часавая арганізацыя сюжэта мастацкіх твораў У. В. Гніламёдава

Fig. 1. Compositional temporary organisation of the plot of V. V. Gnilomedov's works

Мал. 2. Часавая прастора з рэтраспектыўнымі экскурсамі ў мастацкіх творах У. В. Гніламёдава (літарай Р пазначана рэтраспекцыя)

Fig. 2. A temporary space with retrospective excursions in V. V. Gnilomedov's works (the letter P denotes a retrospection)

Мал. 3. Арганізацыя сюжэтна-тэкставай рэтраспектыўнай прасторы ў раманах У. В. Гніламёдава (літарай Р пазначана рэтраспекцыя)

Fig. 3. The organisation of the plot-text retrospective space in V. V. Gnilomedov's works (the letter P denotes a retrospection)

Цікавай часавай структурай вызначаюцца творы «Уліс з Прускі», «Расія», «Вяртанне». Гэтыя раманы з’яўляюцца трылогіяй, таму рэтраспектыўныя зрухі паміж імі маюць невыпадковы характар (мал. 3).

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што сюжэтна-тэкставая рэтраспекцыя рэалізуе асноўную сюжэтную лінію ў мастацкім творы. Яе рэпрэзентацыя залежыць ад кампазіцыі тэксту, што абумоўлена мэтай аўтара. Рэтраспектыўная прастора асноўнага корпуса тэкстаструктур маркіруецца лексемамі рэтраспектыўнай семантыкі, словамі са значэннем часу. Мастацкая тэмпаральная прастора твораў У. В. Гніламёдава ажыццяўляецца рознымі спосабамі (наяўнасць асноўнага рэтраспектыўнага сюжэта ўнутры базіснага плана, актуалізацыя асноўнага сюжэтнага плана з унутранымі рэтраспектыўнымі спасылкамі, рэалізацыя рэтраспектыўных адсылак паміж творами, звязанымі адной сюжэтнай лініяй).

Заклучэнне

Была выдзелена кампазіцыйна-тэкставая і сюжэтна-тэкставая рэтраспекцыя. Кампазіцыйна-тэкставая рэтраспекцыя характарызуецца ўвядзеннем новай інфармацыі з часавай прасторы мінулага, якая з’яўляецца складнікам сюжэта мастацкага твора. З улікам аднакампанентнага складу і асаблівасцей маркіроўкі кампазіцыйна-тэкставай рэтраспекцыі былі акрэслены прыёмы яе рэпрэзентацыі (намінацыя рэтраспектыўных падзей, інфармацыйнае дапаўненне фактаў, супастаўленне і параўнанне падзей, прамая актуалізацыя мінулых падзей, фарміраванне прычынна-выніковых адносін). Маркёрамі кампазіцыйна-тэкставай рэтраспекцыі выступаюць лексіка-граматычныя (лексемы са значэннем часу) і марфалагічныя (формы дзеепрыметнікаў, формаўтваральная часціца *бывала*) сродкі. Структурная арганізацыя кампанентаў кампазіцыйна прадстаўлена складанымі сказами розных відаў, канструкцыямі з сінтаксічнай непаўнатой і эліпсісам, далучальнымі канструкцыямі, інтэртэкставымі ўключэннямі.

Рэпрэзентацыя сюжэтна-тэкставай рэтраспекцыі ажыццяўляецца на ўзроўні кампазіцыі тэксту на аснове яе супастаўлення з базісным часам. Дадзены тып рэтраспекцыі прадстаўляе сабой закончаныя ўрыўкі апавядання з уласнымі ўнутранымі часавымі зрухамі. Вызначэнне сюжэтна-тэкставай рэтраспекцыі абумоўлена лінейным тыпам кампазіцыі твораў У. В. Гніламёдава. Моўная рэпрэзентацыя сюжэтна-тэкставай рэтраспекцыі прадстаўлена лексіка-граматычнымі спосабамі і сродкамі: выкарыстаннем лексем з рэтраспектыўнай семантыкай, маркіроўкай пачатку твора лексемамі са значэннем часу (акалічнасцямі, якія выражаны прыслоўямі часу). Акрамя таго, спецыфічнасць праяўляецца ў арганізацыі часавай кампазіцыі твораў: наяўнасці асноўнага рэтраспектыўнага сюжэта ўнутры базіснага плана, актуалізацыі асноўнага рэтраспектыўнага выражанага сюжэтнага плана з унутранымі рэтраспектыўнымі спасылкамі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Николаева ТМ. Единицы языка и теория текста. В: Цивьян ТВ, редактор. *Исследования по структуре текста*. Москва: Наука; 1987. с. 27–57.
2. Ржевская НФ. Изучение проблемы художественного времени в зарубежном литературоведении. *Вестник Московского университета. Филология*. 1969;5(9):87–94.
3. Николина НА. *Филологический анализ текста*. Москва: Академия; 2003. 254 с.
4. Золотова ГА, Ониненко НК, Сидорова МЮ. *Коммуникативная грамматика русского языка*. Москва: Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова; 1998. 524 с.
5. Тивьяева ИВ. Роль видо-временных форм глагола в реализации категории ретроспекции в художественном тексте. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2007;2(часть 2):55–60.
6. Валгина НС. *Теория текста*. Москва: Логос; 2003. 278 с.
7. Золотова ГА. Категории времени и вида с точки зрения текста. *Вопросы языкознания*. 2002;3:8–29.
8. Лихачёв ДС. Поэтика древнерусской литературы. В: *Избранные работы в трех томах. Том 1. Развитие русской литературы X–XVII веков. Поэтика древнерусской литературы*. Ленинград: Художественная литература; 1987. с. 260–654.
9. Арнольд ИВ. *Семантика. Стилистика. Интертекстуальность*. Бухаркин ПЕ, редактор. Москва: Флинта; 2019. 448 с.
10. Воробьёва ОП. *Текстовые категории и фактор адресата*. Киев: Вища школа; 1993. 200 с.
11. Гальперин ИР. Ретроспекция и проспекция в тексте. В: Степанов ГВ, редактор. *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва: Наука; 2016. с. 105–113.
12. Тураева ЗЯ. *Лингвистика текста. Текст: структура и семантика*. Москва: Просвещение; 1986. 126 с.
13. Глушкова ЮН. Категория проспекции в структуре художественного текста. В: Мурашов РЗ, редактор. *Актуальные проблемы сопоставительного языкознания и межкультурные коммуникации. Материалы межрегиональной научно-практической конференции. Часть 2; 23 ноября 1999 г.; Уфа, Россия*. Уфа: Башкирский государственный университет; 1999. с. 48–49.
14. Фёдорова ЛН. Способы формирования ретроспекции в художественном тексте (на материале английского языка). В: Фирсова НМ, редактор. *Функциональные стили и методика обучения иностранным языкам в высшей школе*. Москва: Университет дружбы народов; 1990. с. 119–127.
15. Гніламёдаў УВ. *Уліс з Прускі*. Мінск: Мастацкая літаратура; 2006. 382 с.

16. Брускова НВ. Лингвистические аспекты ретроспекции и проспекции в художественном тексте (постановка вопроса). В: Москальская ОИ, редактор. *Грамматика и смысловые категории текста. Выпуск 189*. Москва: Московский государственный педагогический институт иностранных языков; 1982. с. 114–132.
17. Чиговская-Назарова ЯА. Категории проспекции и ретроспекции в русских научных текстах. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2014;8(часть 1):206–209.
18. Белакурская ЖЯ, Белакурскі ВМ. Часавы кантынуум у семантычнай прасторы эпісталаярнага тэксту (на матэрыяле эпісталаярнай спадчыны Якуба Коласа перыяду Вялікай Айчыннай вайны). У: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. *Мова – літаратура – культура. Матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Частка 1; 28–29 кастрычніка 2010 г.; Мінск, Беларусь*. Мінск: БДУ; 2011. с. 92–98.
19. Кірушкіна МІ. Прасторавы-часавы кантынуум у мастацкіх творах гістарычнага жанру. В: Бредихина АВ, редактор. *Актуальные проблемы филологии. Выпуск 6*. Гомель: Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины; 2013. с. 27–32.
20. Кавальчук В. Прыём рэтраспекцыі ў аповесці «Жураўліны крык» Васіля Быкава. В: Сенькевич ТВ, редактор. *Классика и современность*. Брест: Брестский государственный университет имени А. С. Пушкина; 2009. с. 178–180.
21. Дзігадзюк ВП. Катэгорыі праспекцыі і рэтраспекцыі ў прозе У. Гніламёдава. *Веснік МДЛУ. Серыя 1. Філалогія*. 2022; 6:116–124.
22. Елішава ВФ. Этнічныя стэрэатыпы рускіх у раманах У. Гніламёдава «Расія» [Інтернет]. У: Бушчак ВВ, редактор. *Образование и наука в Беларуси: актуальные проблемы и перспективы развития в XXI веке. Материалы научно-практической конференции молодых ученых; 21 мая 2010 г.; Минск, Беларусь*. Минск: Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка; 2011 [процитировано 10 ноября 2022 г.]. Доступно по: https://elib.bspu.by/bitstream/doc/44606/1/Этнічныя_стэрэатыпы.pdf.
23. Пасютина ЮН. Лявон Кужаль – Василь Дятел: белорус в романах И. Мележа и В. Гниломёдова. *Studia Humanitatis* [Интернет]. 2020 [процитировано 10 ноября 2022 г.];3. DOI: 10.24411/2308-8079-2020-00010.
24. Навасельцава ГВ. *Жанр рамана ў беларускай літаратуры другой паловы XX – пачатку XXI стагоддзя*. Віцебск: Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава; 2020. 268 с.
25. Гніламёдаў УВ. *Расія*. Мінск: Мастацкая літаратура; 2007. 672 с.
26. Гніламёдаў УВ. *Вяртанне*. Мінск: Мастацкая літаратура; 2008. 429 с.
27. Гніламёдаў УВ. *Вайна*. Мінск: Беларуская навука; 2014. 628 с.
28. Гніламёдаў УВ. *Пасля вайны*. Мінск: Беларуская навука; 2021. 524 с.

References

1. Nikolaeva TM. [Language units and text theory]. In: Tsiv'yan TV, editor. *Issledovaniya po strukture teksta* [Research on text structure]. Moscow: Nauka; 1987. p. 27–57. Russian.
2. Rzhnevskaya NF. [The study of the problem of artistic time in foreign literary studies]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Filologiya*. 1969;5(9):87–94. Russian.
3. Nikolina NA. *Filologicheskii analiz teksta* [Philological analysis of the text]. Moscow: Akademiya; 2003. 254 p. Russian.
4. Zolotova GA, Onipenko NK, Sidorova MYu. *Kommunikativnaya grammatika russkogo yazyka* [Communicative grammar of the Russian language]. Moscow: Lomonosov Moscow State University; 1998. 524 p. Russian.
5. Tivyayeva IV. The role of tense-aspect forms of the verb in expressing the category of retrospection in literary text. *Proceedings of Voronezh State University. Series: Linguistics and Intercultural Communication*. 2007;2(part 2):55–60. Russian.
6. Valgina NS. *Teoriya teksta* [Text theory]. Moscow: Logos; 2003. 278 p. Russian.
7. Zolotova GA. [The categories of time and form from the point of view of the text]. *Voprosy jazykoznanija*. 2002;3:8–29. Russian.
8. Likhachev DS. [Poetics of Old Russian literature]. In: *Izbrannye raboty v trekh tomakh. Tom 1. Razvitie russkoi literatury X–XVII vekov. Poetika drevnerusskoi literatury* [Selected works in three volumes. Volume 1. The development of Russian literature of the 10–17th centuries. Poetics of Old Russian literature]. Leningrad: Khudozhestvennaya literatura; 1987. p. 260–654. Russian.
9. Arnol'd IV. *Semantika. Stilistika. Intertekstual'nost'* [Semantics. Stylistics. Intertextuality]. Bukharkin PE, editor. Moscow: Flinta; 2019. 448 p. Russian.
10. Vorob'eva OP. *Tekstovye kategorii i faktor adresata* [Text categories and the addressee factor]. Kiev: Vyshha shkola; 1993. 200 p. Russian.
11. Gal'perin IR. [Retrospection and prospection in the text]. In: Stepanov GV, editor. *Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya* [Text as an object of linguistic research]. Moscow: Nauka; 2016. p. 105–113. Russian.
12. Turaeva ZYa. *Lingvistika teksta. Tekst: struktura i semantika* [Text linguistics. Text: structure and semantics]. Moscow: Prosveshchenie; 1986. 126 p. Russian.
13. Glushkova YuP. [The category of prospection in the structure of a literary text]. In: Muryasov RZ, editor. *Aktual'nye problemy sopostavitel'nogo yazykoznanija i mezhkul'turnye kommunikatsii. Materialy mezhtselebov'noi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Chast' 2; 23 noyabrya 1999 g.; Ufa, Rossiya* [Actual problems of comparative linguistics and intercultural communication. Proceedings of the Interregional scientific and practical conference. Part 2; 1999 November 23; Ufa, Russia]. Ufa: Bashkir State University; 1999. p. 48–49. Russian.
14. Fedorova LN. [Functional styles and methods of teaching foreign languages in high school]. In: Firsova NM, editor. *Funktsional'nye stili i metodika obucheniya inostrannym yazykam v vysshei shkole* [Functional styles and methods of teaching foreign languages in higher education]. Moscow: Universitet druzhby narodov; 1990. p. 119–127. Russian.
15. Gnilamjodaw UV. *Ulis z Pruski* [Ulis from Pruski]. Minsk: Mastackaja literatura; 2006. 382 p. Belarusian.
16. Bruszkova NV. [Linguistic aspects of retrospection and prospection in a literary text (statement of the question)]. In: Moskal'skaja OI, editor. *Grammatika i smyslovye kategorii teksta. Vypusk 189* [Grammar and semantic categories of the text. Issue 189]. Moscow: Moskovskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut inostrannykh yazykov; 1982. p. 114–132. Russian.

17. Chigovskaya-Nazarova JaA. [Categories of prospection and retrospection in Russian scientific texts]. *Philology. Theory & Practice*. 2014;8(part 1):206–209. Russian.
18. Belakurskaja ZhJa, Belakurski VM. [A time continuum in the semantic space of an epistolary text (based on the material of Yakub Kolas' epistolary text during the Great Patriotic War)]. In: Belarusian State University. *Mova – litaratura – kul'tura. Matjeryjaly VI Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi. Chastka 1; 28–29 kastrychnika 2010 g.; Minsk, Belarus'* [Language – literature – culture. Proceedings of the 6th International scientific conference. Part 1; 2010 October 28–29; Minsk, Belarus]. Minsk: Belarusian State University; 2011. p. 92–98. Belarusian.
19. Kirushkina MI. [The space-time continuum in the works of fiction of the historical genre]. In: Bredihina AV, editor. *Aktual'nye problemy filologii. Vypusk 6* [Actual problems of philology. Issue 6]. Homiel: Francisk Skorina Gomel State University; 2013. p. 27–32. Belarusian.
20. Kaval'chuk V. [The technique of retrospection in the story Crane Cry by Vasil Bykov]. In: Sen'kevich TV, editor. *Klassika i sovremennost'* [Classics and modernity]. Brest: Brest State A. S. Pushkin University; 2009. p. 178–180. Belarusian.
21. Dzigadzyuk VP. [Categories of prospection and retrospection in the prose of V. Gnilomedov]. *MSLU Bulletin. Series 1. Philology*. 2022;6:116–124. Belarusian.
22. Epishava VF. Ethnic stereotypes of Russians in V. Gnilomedov's novel «Russia» [Internet]. In: Bushchik VV, editor. *Obrazovanie i nauka v Belarusi: aktual'nye problemy i perspektivy razvitiya v XXI veke. Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii molodykh uchenykh; 21 maya 2010 g.; Minsk, Belarus'* [Education and science in Belarus: actual problems and prospects of the development in the 21st century. Proceedings of the Scientific and practical conference of young scientists; 2010 May 21; Minsk, Belarus]. Minsk: Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank; 2011 [cited 2022 December 10]. Available from: https://elib.bspu.by/bitstream/doc/44606/1/Этнічныя_стэрэатыпы.pdf. Belarusian.
23. Pasyutina YuN. [Lyavon Kuzhal' – Vasil' Dyatel: the Belarusian in the novels of I. Melezh and V. Gnilomedov]. *Studia Humanitatis* [Internet]. 2020 [cited 2022 December 10];3. Russian. DOI: 10.24411/2308-8079-2020-00010.
24. Navasel'cava GV. *Zhanr ramana w belaruskaj litaratury drugoj palovy XX – pachatku XXI stagoddzja* [The genre of the novel in the Belarusian literature of the second half of the 20th – beginning of the 21st century]. Viciebsk: Vitebsk State University named after P. M. Masherov; 2020. 268 p. Belarusian.
25. Gnilamjodaw UV. *Rasija* [Russia]. Minsk: Mastackaja litaratura; 2007. 672 p. Belarusian.
26. Gnilamjodaw UV. *Vjartanne* [Return]. Minsk: Mastackaja litaratura; 2008. 429 p. Belarusian.
27. Gnilamjodaw UV. *Vajna* [War]. Minsk: Mastackaja litaratura; 2014. 628 p. Belarusian.
28. Gnilamjodaw UV. *Paslja vajny* [After war]. Minsk: Mastackaja litaratura; 2021. 524 p. Belarusian.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 02.12.2022.
Received by editorial board 02.12.2022.